

DOI: [10.38004/sobad.1818998](https://doi.org/10.38004/sobad.1818998)

ENDÜLÜS'ÜN İNCİSİ: KURTUBA (711-1236)

THE PEARL OF ANDALUSIA: CÓRDOBA (711-1236)

Doktora Öğrencisi

Erol ÇETİNDAL

Sakarya Üniversitesi

erol.cetindal@ogr.sakarya.edu.tr

Orcid No: 0000-0003-0166-2236

Makale Bilgisi / Article Information
Araştırma Makalesi/Research Article
Alınma/Received: **06.11.2025**
Kabul/Accepted: **22.01.2026**

Telif Hakkı: Bu çalışma Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 License altında lisanslanmıştır [\(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Copyright: This article is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License [\(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ÖZ

Kurtuba (Córdoba) şehri Fenikeliler tarafından kurulmuştur. Roma İmparatorluğu, Vandallar, Vizigotlar gibi farklı devletler tarafından idare edilmiştir. 711'deki Müslüman fethinden sonra bir İslâm şehri olmuştur. Kurtuba) Müslüman idaresi altında fetihten itibaren önem verilen bir yer olmuştur. Kurtuba, uzun yıllar Endülüs'ün başkenti konumundaydı. İşgaller, doğal afetler, çeşitli sıkıntılara rağmen şehrin önemi hiçbir zaman azalmamıştır. Kurtuba 711-1236 tarihleri arasında Endülüs Müslümanlarının hâkimiyetinde kalmıştır. Mezkûr şehir Endülüs tarihine, kültürüne ve bilimine yüzyıllarca ışık tutmuştur. İber Yarımadası'nda bir yıldız gibi parlayan Kurtuba şehrinde Müslümanların bıraktığı en büyük miras kültürel miras olmuştur. Kurtuba Ulucâmii, Medînetüzzehrâ Yönetim Külliyesi, Rusâfe Sarayı gibi yapılar bu mirasın en önemli örneklerindedir. Müslümanların elinden Reconquista hareketleri sonucunda çıkmasından sonra bile şehrin önemi azalmamıştır. Hristiyanlar şehirdeki kültürel birikimden istifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kurtuba, Endülüs Tarihi, Endülüs Medeniyeti, Kurtuba Ulucâmii, el-Kasr.

ABSTRACT

Córdoba (Kurtuba) was founded by the Phoenicians and, over time, was governed by a succession of polities, including the Roman Empire, the Vandals, and the Visigoths. Following the Muslim conquest of 711, it became an Islamic city. From the moment of the conquest, Córdoba occupied a place of priority under Muslim rule and for many years served as the capital of al-Andalus. Despite invasions, natural disasters, and various hardships, the city's importance never waned. Between 711 and 1236, Córdoba remained under the dominion of the Muslims of al-Andalus. For centuries, the city illuminated the history, culture, and learning of al-Andalus. On the Iberian Peninsula, Córdoba shone like a star, and the most enduring legacy bequeathed by the Muslims there was its cultural heritage. Exemplary monuments of this legacy include the Great Mosque of Córdoba, the administrative complex of Madînat al-Zahrâ', and the palace of al-Ruşâfa. Even after the city passed from Muslim hands as a result of the Reconquista, its significance did not diminish; Christian rulers and scholars continued to benefit from the cultural riches preserved there.

Keywords: Córdoba, History of the Andalus, Andalusian Civilization, Great Mosque of Córdoba, al-Qasr.

1. GİRİŞ

Endülüs coğrafyası; Endülüs (İberya yarımadası), Avrupa kıtasının güneybatısında yer alır. Kuzeyde bulunan (Pirene/Pyrenes) el Bürt Dağları Endülüs'ü Fransa'nın güneyinden ayırır. Genişliği doğudan batıya 13-37 km'ye ulaşan Cebelitârik Boğazı Endülüs'ün güneyde Avrupa kıtasıyla olan sınırını Afrika'dan ayırmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 154-158; İstahrî, s. 40; İbn Havkal, 2017, s. 114; Şeyban, 2014, s. 15; Lütfi Şeyban, 2016, s. 42.) Grekler tarafından Baetica ve Hispania adlarıyla anılmıştır (Şeyban, 2014, s. 15; Şeyban, 2016, s. 42).

Endülüs ismi Germen soyundan gelen Vandal kabilelerinin isminden gelmektedir. İberya Yarımadasına 3 ilâ 5. yüzyıllarda hâkim olan Vandallar sebebiyle bu ada Vandalların yurdu anlamına gelen Vandalusya (Vandalusia) adıyla adlandırılmıştır. Sonrasında bu kelime Arapça "*el-Endelüs*" diye telaffuz edilmiştir. (Mehmet Özdemir, 2017, s. 29; Şeyban, Reconquista 2016, s. 42-43). Endülüs, içerisinde yedi civarı ırk ve üç büyük semâvî din mensuplarını bulunduran uzlaşma ve hoşgörü medeniyeti olmuştur (Şeyban, Endülüs, s. 16).

Müslüman hâkimiyetinden önce; M.Ö. IV. yüzyılda Fenikeliler, akabinde Grekler, Romalılar İber Yarımadasına sahip olmuşlardır. M.S. IV. yüzyılda Roma hâkimiyetinin etkisini kaybetmesinin ardından Endülüs, Alanlar (Alanos), Sueviler (Suevos), Vandallar (Vandalus, Vandals), ve Vizigotlar (Godos, Visigodos) gibi kavimlerin hâkimiyeti altına girmiştir (Şeyban, Endülüs, s. 23; Şeyban, Reconquista, s. 44-45).

Müslümanların Endülüs'ü fetih süreci; Hz. Osman döneminde başlayan İfrikiyye fetihleri Endülüs'ün fethine zemin hazırlamıştır. Hulefa-yı Râşidîn döneminde başlayan fetihler sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ukbe b. Nâfi Afrika'nın kuzeybatısını fethetmiş ve 50/670'de Kayrevan şehrini kurmuştur (İbnü'l-Esîr, 2016a, s. 312-313; Şeyban, Endülüs, s. 26; Şeyban, Reconquista, s. 48).

Hassân b. Nu'mân 79/698'de Tunus şehrini kurmuştur. Afrika'nın kuzeybatısı kısa bir zaman içerisinde Mûsâ b. Nusayr tam bir vilâyet olarak Emevîler'e bağlanmıştır (86/705). Emevîler İfrikiyye Eyâleti Valisi Mûsâ b. Nusayr, 91/710 yılında Tarîf b. Mâlik ile keşif keşif hareketi düzenlemişlerdir. (Şeyban, 2014, s. 24-26; Şeyban, 2016, s. 48).

Târik b. Ziyâd komutasındaki İslâm orduları 92/711 yılında Barbat (Lekke) Vadisi'nde yapılan savaşta Vizigot kralı Rodrigo'yu mağlup etmiş ve öldürmüşlerdir. (İbnü'l-Esîr, 2016b, s. 230; Şeyban, 2014, s. 29; Şeyban, 2016, s. 49-50.) Kısa sürede Kurtuba (Córdoba), Tuleytula (Toledo) (Barcelona), Sarakusta (Zaragoza), Leble (Niebla), Mâride (Merida), Karmûne (Carmona), Lîyun (Leon), Lârîde (Lerida), Berşelûne (Barcelona) gibi şehirler Müslümanların idaresi altına girmişlerdir. Şeyban, 2014, s. 29; Şeyban, 2016, s. 51).

Endülüs'te 714-756 tarihleri arasında *Asru'l-Vülât (Valiler Dönemi)* yaşanmıştır. Şeyban, 2016, s. 52. Sonrasında 756-57'de Abdurrahman'ın tahta geçmesiyle Endülüs'te Emîrlik Dönemi başlamıştır. Emîrlik Dönemi, 929-1031 arasında Hilâfet Dönemi'ne dönüşmüştür. (İbnü'l-Esîr, 2016c, s. 21; Kazıcı, 2020, s. 47, 130; Hattstein, 2000, s. 210; Şeyban, 2016, s. 53.) 1031-1090 Mülûkü't-Tavâif, 1090-1147 Murâbitlar, 1147-1238 Muvâhhidler, 1238-1492 arasında Nâsrîler dönemleri yaşanmıştır. Şeyban, 2016, s. 54-56).

İbn Havkal (ö. IV./X. yüzyıl) 337/948 tarihinde gezdiği Endülüs coğrafyasını ve insanların durumunu şöyle tabir eder: "*Endülüs en nefis yarımadalardandır, sahip olduğu şeylerle çok değerlidir. Çoğu yeri mamur ve meskündür. Boş yerleri de bulunur. Yarımadanın birçok yerinde her zaman akarsular, ağaçlar, meyveler, tatlı nehirler, ucuzluk, rahatlık vardır. Seçkinleri, halkı nimet içindedir. Mâl sahibidir. Ülkeleri iyi, zengin olduğu için meslek sahipleri, sanaatkârlar az bir çaba ile endişelenmeden ve işsiz kalma korkusu taşımadan bu nimetlere nail olurlar.*" (İbn Havkal, 2017, s. 113).

Günümüzde, İber Yarımadası'nda Müslümanlardan kalan izler, dilde ve güney bölgesi insanların karakterinde bariz bir şekilde hissedilmektedir. Müslümanların görünür izleri ise çoğunlukla

mimârî alanda olmuştur. Endülüs sanatı zengin ve güçlü bir kültürel yapıya sahiptir. Mimârîsi, kendine has özelliklere haiz olup, ustalık ve incelikle inşâ edilen yapılarıyla yazı, plastik sanatlar ve seramik gibi sanat kolları açısından ana koymak teşkil etmektedir. Endülüslü hükümdârların yaptırdukları sanat eserleri İslâm ülkelerinin yanı sıra, Hristiyan ülkelerde de övülmektedir. Çalışmada bu zengin Endülüs şehirlerinden Kurtuba şehri ele alınmıştır (Şeyban, 2014, s. 219-221).

2. Kurtuba (711-1236)

2.1.1. Coğrafyası

Atlas Okyanusu'nun 200 kilometre uzağında ve deniz seviyesinden 100 kilometre yüksekliktedir. Guadalquivir (Vâdilkebir) nehrinin kenarında yer almaktadır. Strabon, Kurtuba için İspanya'nın en iyi şehri olduğunu söylemiştir. Buna dayanak olarak da, Baetis (Guadalquivir) nehri kıyısında yer alması, madenlere sahip olması, tarım ve hayvancılığa müsait arazilere sahip olmasını gösterir Irving, C: XXVI, 2002, s. 451-452).

2.1.2. Tarihi

Müslümanların hâkimiyetinden önceki duruma kısaca bakacak olursak; Kurtuba şehri Fenikeliler tarafından kurulmuştur. M.Ö. 218-201 aralarında gerçekleşen Kartaca Savaşı'ndan sonra şehir, Romalılar için önem kazanmıştır. General Claudius Marcellus'un Keltiber harekâtı sonucunda Kurtuba, Romalılar'ın eline geçerek Baetica eyâletinin merkezi konumuna getirilmiştir. Romalı mümtaz kişiliklerin şehre yerleşmesi şehrin önemini bir kat daha artırmıştır. Kurtuba'ya Roma döneminde *Patricia Colonia (babalar, konsiller, senatörler şehri)* ismi verilmiştir. Vandallar, V. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştirdikleri Kuzey Afrika seferinde şehri yakmışlardır. Daha sonrasında 554'de Bizans ve 571'de Vizigot Kralı Leovigild'in eline geçmiştir. Böylece VIII. yüzyılın başlarına kadar sürecek olan Vizigot hâkimiyeti başlamıştır (Kubisch, 2000, s. 218; Irving, 2002, s. 451-452).

Tarik b. Ziyâd'ın kumandanlarından olan Mugîs er-Rumî, Şevvâl 92'de (Temmuz-Ağustos 711) Kurtuba şehrini ciddi bir dirençle karşılaşmadan fethetmiştir. Böylece şehirde Müslüman hâkimiyeti başlamıştır. Şehir, 755 tarihine kadar Suriye'deki halifelik merkezi tarafından idare edilmiştir. (Irving, 2002, s. 452; Hattstein, 2000, s. 218; Kazıcı, 2020, s. 47; Şeyban, 2016 s. 51.) Mugîs, Kurtuba halkına yumuşak davranmış ve şehrin idaresini Yahûdilere bırakmıştır. Endülüs'ün ikinci valisi Hür b. Abdurrahman es-Sekâfi (716-719) şehri başkent yapmıştır. (Irving, 2002, s. 452).

Endülüs'ün ilk hâlifesi I. Abdurrahman, 756'da Yûsuf'u yenerek şehri ele geçirmiştir. (Hattstein, 2000, s. 210; Kazıcı, 2020, s. 47; a.e. s. 130.) II. Abdurrahman zamanı nüfusun gözle görülür bir biçimde arttığı bilinmektedir. El-Bekrî, 10. yüzyılda 213.077 işçi ve orta sınıftan çalışanlara, 60.300 aristokrat ve üst düzey görevlilere âit ev olduğunu söylemiştir. Ayrıca, 80.455 dükkân da bulunmaktaydı. Verilen rakamlar Kurtuba'nın ne kadar büyük bir şehir olduğunu göstermeye yeterlidir (Kubisch, 2000, s. 218).

III. Abdurrahman döneminde (912-961) Endülüs, "Altın Devri"ni yaşamaktaydı. Kurtuba, mezkûr hükümdâr döneminde Batı'nın Bağdat'ı ve bir hâlifeler şehri hâline gelmiştir. Avrupalı profesörler bile Kurtuba'da imtihân edilmekteydi. (Kazıcı, 2020, s. 32-46.) III. Abdurrahman döneminde, Bağdat ve Kahire'nin ardından üçüncü önemli başkent olmuştur. Mağrip yönetimiyle ilişkiler geliştirilmiş ve Fâtımî etkisi kırılmaya çalışılmıştır. 1013'de şehirde Berberîler'in başını çektiği büyük bir isyan çıkmış ve şehir yağmaya uğramıştır (Hattstein, 2000, s. 2014-217.). Devletin çözülmesi sonrası "Beylikler dönemi" başlamıştır. Beylikler döneminde, İbn Abbâd, Cehverîler'in hâkimiyetine son verdikten sonra Kurtuba'yı da almıştır (Irving, 2002, s. 452).

Murâbitlar, Endülüs' geldikten sonra Sîr komutasında faaliyetlerine başlamışlardır. Komutan Sîr, İbnü'l-Hac'ı Kurtuba'yı kuşatması için yollamıştır. İbnü'l-Hac'a, Batıyy b. İsmâil'de destek vermiştir. Kurtuba emîri İbnü'l-Mu'temid, çok iyi savunma yapmasına rağmen halkın zor durumda kalarak kapıları açması ve iç kargaşanın yaşanması üzerine şehri teslim etmek zorunda kalmıştır

(Şeyban, 2016, s. 160-161.). Böylece 484/1091'de hilâfetin merkezi Kurtuba'da Murâbitlar hâkimiyeti başlamıştır (Şeyban, 2016, s. 160; Irving, 2002, s. 452).

12. yüzyılın ortalarına doğru Endülüs'te çıkan isyanların sayısı artmıştır. Murâbit komutan İbn Gâniye, Kurtuba'da çıkan isyanı bastırmaya çalıştıysa da, başarılı olamamıştır. Kurtuba, 539/1145'de isyancıların eline geçmiştir. İsyancıların başı İbn Kasî, Murâbitlara son vermek için yeterli gücü kendinde göremeyerek Muvahhidler'i Endülüs'e davet etmiştir. Bunun üzerine Muvahhid hükümdâr Abdülmü'min, Berrâz b. Muhammed el-Müsevvifi, Musâ b. Saîd ve Ömer b. Sâlih komutanları fasılalı olarak Endülüs'e sevk etmiştir (Şeyban, 2016, s. 195).

Murâbitların güç kaybetmesinden sonra Endülüs'ü yönetme sırası Muvahhidler'e gelmiştir. İsbîliye'nin ele geçirilmesinden sonra Muvâhhidler, Hristiyan güçlerin yetişmesine izin vermeden 543/1148 tarihinde Kurtuba'yı almayı başarmışlardır.(Şeyban, 2016, s. 223; Irving, 2002, s. 452; Hattstein, 2000, s. 250.) Muvâhhidlerden sonra İbn Hûd'un hâkimiyeti başlamıştır (Şeyban, 2016, s. 306; Hattstein, 2000, s. 252). Hristiyanlar, Kurtuba'ya göz dikmişlerdi. Öncelikle taciz şeklinde başlayan hamleler sonrasında işgâle dönüşmüştür. 1191'de Kal'atü Rebâh Şölvalyeleri, Kurtuba topraklarını yağlamışlardır (Şeyban, 2016, s. 203.).

633/1235 tarihinde bir Kastilya ordusu şehirdeki istihbaratının da yardımıyla, şehrin güvenliği zayıf mahallelerinden yararlanarak saldırı düzenlemişlerdir. Yapılan saldırıda çok sayıda Müslüman öldürülmüştür. Saldırdan canını kurtarabilenler şehrin merkezine kaçmışlardır. Sonrasında şehirde Kastilya ordusuna karşı bir direnç yaşanmıştır. Savunma hâline geçen Hristiyanlar, ana merkezlerinden yardım istemişlerdir. Şehir kısa sürede Hristiyanlar tarafından kuşatılmıştır. Kurtubalılar, İbn Hûd'dan yardım istemiştir. Ama Hûd'un Belensiye'nin sahibi Ebû Cemil Zeyyân'dan başka bir yardım çağrısı alması nedeniyle oraya gitmiş ve bu yardım çağrısı cevapsız kalmıştır. Çünkü İbn Hûd'un ana hedefi Belensiye şehrine hâkim olmaktı. Böylece Kurtubalılar düşmanlarıyla yapayalnız kalmışlardır. Daha fazla dayanamayan Kurtuba halkı, Hristiyanlarla anlaşma yapmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır (Şeyban, 2016, s. 306-308).

Kurtuba halkının Müslüman kesimi, taraflar arasında teslim anlaşmasının yapılmasının ardından şehri terk etmişlerdir. Müslümanlar menkul mâllarını yanlarına alarak açlıktan perişan bir hâlde bu terk etme işini yapmışlardır. Şehri terk eden Müslümanlar, Endülüs'ün diğer şehirlerine dağılmışlardır (Şeyban, 2016, s. 308-309.).

Kastilya-Leon ordusu, el Santo lakâplı Kral III. Fernando önderliğinde 23 Şevval 633/30 Haziran 1236 tarihinde şehre girerek Kurtuba'daki Müslüman varlığına son vermişlerdir (Şeyban, 2014, s. 71; Irving, 2002, s. 452; Beksaç 2002, s. 454; Kubisch, 2000, s. 220; Şeyban, 2016, s. 210, a.e. 309; Özdemir, 2017, s. 306; Hattstein, 2000, s. 252).

Kurtuba, Müslümanların 525 (711-1236) yıl kalarak sadece Endülüs'ün değil, Ortaçağ'ın en önemli bilim ve kültür merkezlerinden birisi olmuştur. Kurtuba'nın düşmesi diğer Endülüs şehirlerinin de düşmesinin habercisi olmuştur (Şeyban, 2014, s. 71; Irving, 2002, s. 452.). Şehrin düşüşünden sonra nüfus bir ara 50.000'e kadar düştüyse de, kısa zamanda tekrar 300.000 olmuştur. Müslümanların elinden çıkmasından sonra şehir bir daha eski ihtişamına kavuşamamıştır. İhtişamını kaybetmesine rağmen Kurtuba, geçmişteki mirasıyla günümüze kadar meşhur bir şehir konumunu korumuştur (Irving, 2002, s. 452).

Kurtuba şehri, 9. ve 13. yüzyıllar arasında nüfusunun yanı sıra, düşünce ve kültür yapısıyla Dünya'nın en büyük şehri olmuştur. Özellikle Emevî hâlifelerinin bilime, kültüre, siyasî, ticarî ve zirâî gelişmelere verdikleri önem Kurtuba'yı dünyanın en saygın merkezlerinden biri olmasında baş etkindir (Şeyban, 2014, s. 70).

Bilim aşığı I. Hakem döneminde Kurtuba'da 27 okul açılmıştır. Burada öğrencilere ücretsiz eğitim sunulmaktaydı (Kazıcı, 2020, s. 355.). II. Hakem döneminde Kurtuba Kütüphânesi'nde 400.000 cilt eser bulunmaktaydı. Eserlerin adlarını yazıldığı katalog bile 44 ciltten oluşmaktaydı (Sayılı, 2016, s. 183; Kazıcı, 2020, s. 356; Hattstein, 2000, s. 216). Kurtuba'da bir gözlemevi de bulunmaktaydı. Mezkûr gözlemevinin hangi hükümdâr tarafından yapıldığı bilinmemektedir.

Miguel Casiri gözlemevinin 12. yüzyıl ortalarında Câbir b. Eflâh tarafından yapıldığını söylemektedir (Sayılı, 2016, s. 183-184).

Kitap dostu olan Hakem, Kurtuba'da bir kütüphâne inşa ettirmiştir. Doğu'nun önemli bilim merkezlerindeki kitapların orijinallerini kendisi adına çalışan görevlilere toplatmaktaydı. Kütüphânesinin kataloğu sadece kitaplarının başlığını içeren her biri yirmişer yaprak olan 44 defterden oluşmaktaydı (Mez, 2014, s. 209.). Kurtuba kadısı Ebu'l-Mutrif (ö. 402/1011) kitaplara çok ilgi göstermekteydi. Kadının yanında devamlı surette altı müstensih bulunmaktaydı. Kaliteli kitabın haberini alınca onu satın almak için ciddi teklifler yapardı. Kendi kitaplarının asıllarını ödünç vermek yerine istinsah edilmiş suretlerini verirdi. Ölümünden sonra kitapları 40.000 dinara satılmıştır. Ortaçağ Kurtubası böylesine bilim âşıklarının yaşadığı bir şehirdi (Mez, 2014, s. 211-212).

2.1.3. Mimârî Eserleri

Doğu İslâm dünyası ile İber Yarımadasının birleşmesiyle oluşan Endülüs kültürü mimârî alanda da kalıcı izler bırakmıştır (Şeyban, 2014, s. 16.). Kurtuba'ya Müslümanların gelmesinden itibaren eski yapılar tamir edilmiştir. Örnek olarak; Romalılar'ın şehre yaptırdığı köprü ve yıkık batı surlarını verebiliriz. Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri, 750'li yıllarda Vizigotlar'ın St. Vicente Kilisesi'ni Cuma câmisine çevirmiştir (Irving, 2002, s. 452). El-Bekri, 10. yüzyılda Kurtuba'da 471 cami olduğunu tespit etmiştir (Kubisch, 2000, s. 218). Cami/mescit rakamının 1600'lere kadar çıkarıldığı da bilinmektedir (Özdemir, 2017, s. 300).

2.1.3.1. Kurtuba Ulucâmii (el-Mescidü'l-Kebîr, La Gran Mezquita de Cordoba)

Kurtuba Ulucâmii (el-Mescidü'l-Kebîr, La Gran Mezquita de Corboba), Endülüs dinî mimârîsinin en bilinen ve hacim olarak en büyük binası kabul edilmektedir (İbn Havkal, 2017, s. 118; Şeyban, 2014, s. 226; Özdemir, 2017, s. 301; Beksaç, 2002, s. 453). Boyutu itibarıyla İslâm dünyasında Sâmerâ Ulucâmii ve Ebû Dülef Camii'den sonra üçüncü sırada bulunmaktadır. İbn Havkal, caminin şehrin içinde ve büyük olduğunu söylemiştir (İbn Havkal, 2017, s. 118; Özdemir, 2017, s. 302; Beksaç, 2002, s. 453.). Mimârîsi ve tezyinatıyla kendine has bir eser olan cami, bu özellikleriyle diğer büyük camileri geçmektedir. Eser, günümüze kadar ihtişamını bir an olsun yitirmemiştir (Beksaç, 2002 s. 453).

Mezkûr cami, Endülüs'te Bâbu Merdûm, Ömer b. Addebes ve İşbiliye Ulucâmiileri'ni etkilemiştir. Hristiyanlar kaburgalı kemerlere oturan kubbelerin yapımını bu câmiden öğrenmişlerdir. Câminin etkisi sadece Endülüs'le sınırlı kalmayıp Mağrip, Mısır, Lübnan gibi ülke ve coğrafyalara ulaşmıştır. Örneğin; Mısır'daki Tolunoğlu Câmii'nin minaresinde ve câmiyle bağlantıyı sağlayan köprüde Ulucâmii'nin izleri görülmektedir (Özdemir, 2017, s. 307.). Ek olarak, Tunus'taki Tilimsan Câmii'nin yapımında da Kurtuba Ulucâmii'den esinlenilmiştir (Kubisch, 2000, s. 255.).

Emevî mimârîsine güzel bir örnek olan camii, I. Abdurrahman döneminde inşa edilmiştir. Cami, zaman içerisinde eklemeler yapılarak büyütülmüştür. I. Abdurrahman, fetih sırasında yarısı mescit, yarısı Hristiyanlara âit ibadet alanı olan San Vicente Kilisesi'nin olduğu yeri 100 bin dinar karşılığında Hristiyan halktan satın alındığı düşünülmektedir. İnşaat çalışmaları 169/785 yılında başlamış ve aynı yıl içerisinde yapının büyük kısmı tamamlanmıştır. II. Abdurrahman döneminde 853'te caminin cemaate yetmemesi üzerine ilk ekleme yapılmıştır. İkinci ekleme 967'de II. Hakem, son ekleme olan üçüncü ekleme 987'de Hâcib el-Mansûr ile II. Hişam (976-1009) dönemlerinde yapılmıştır (Şeyban, 2014, s. 226; Beksaç, 2002, s. 453-454; Kubisch, 2000, s. 218-220; Özdemir, 2017, s. 301-305; Hattstein, 2000, s. 223-227.).

II. Hakem dönemindeki eklemede, caminin doğu yanından kuzeye doğru uzunlamasına yapılmıştır. Binaenaleyh caminin kapalı alanı genişletilmiştir. Ayrıca bu eklemede camiye üçüncü bir mihrapta inşa edilmiştir. Kurtuba Ulucâmii'nin üçüncü mihrabının yapımı dört ay gibi uzun bir sürede yapılmıştır. İnşânın tümü 961-969 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Câminin yeni eklenen kısmının tavanına mozaiklerle kaplı bir kubbe yapılmıştır. Bizans imparatoru II. Romanos (959-963), mozaikler konusunda II. Hakem'e yardımcı olmuştur. Yine bu dönemde camiye, kubbesi Bizans tarzı olan maksûre yapılmıştır. Sadaka evi, vâizlerin ve cami görevlilerinin kalması

için müstemilâta caminin yeni yapıları olmuştur. Günümüzde II. Hakem tarafından yapılmış olan ekleme, camiinin orta kısmını oluşturmaktadır (Şeyban, Endülüs, s. 226-227; Beksaç, 2002, s. 453; Kazıcı, 2020, s. 356; Hattstein, 2000, s. 224-225.). Günümüzde merkez maksure yıkılmış olup, yerinde şapel ve mezarlar bulunmaktadır (Hattstein, 2000 s. 225).

III. Abdurrahman döneminde Kurtuba Ulucâmi'i'nde Kurtuba Üniversitesi inşâ edilmiştir. Mezkûr üniversite dönemin dünya üniversiteleri içerisinde başı çekmekteydi. Kurtuba Üniversitesi, Kahire'deki el-Ezher ve Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nden önce kurulduğunu da belirtmekte fayda vardır. Kurtuba Üniversitesi'ne İberyâ'dan başka Avrupa, Afrika ve Asya'dan çok sayıda talebeler gelmekteydi. Gelenlerin içerisinde Müslüman talebelerin yanı sıra, Hristiyan talebeler de bulunmaktaydı. Üniversitede ders veren hocalar arasında gramer bahislerini öğreten İbn Kûtiyye ve Bağdat'ın önde gelen dil âlimlerden Ebû Ali el-Kâlfı vardı (Kazıcı, 2020, s. 355-356.).

Caminin özelliklerine geçmeden Gómez Moreno ve Torres Balbas tarafından cami hakkında yapılan arkeolojik araştırmadan da bahsetmek gerekir. Mezkûr tarihçiler, Kurtuba Ulucâmi'i'nin yapıldığı yerde Santa Vincete Kilisesi diye bir binanın bulunmadığını söylemişlerdir. Müslümanlar ve Hristiyanların da aynı yerde ibâdet etme işinin de uydurma olduğu görüşünü belirtmişlerdir. I. Abdurrahman tarafından yapılan kısmın iki-üç sene süremeyeceğini, en az altı sürmesi gerektiğini de dile getirerek olaya başka bir boyut kazandırmışlardır (Hattstein, 2000, s. 222; Özdemir, 2017, s. 302.). Son olarak M. Cruz Hernandez de bu görüşleri tekrar etmiştir. Bir başka oryantalist Cameron Creswell ise, Kurtuba'nın fethi sırasında San Vicente Kilisesi'nin Müslümanlarla Hristiyanlar arasında paylaşıldığı şeklinde rivâyetin ilk kez Dımaşk'taki Yuhannâs Kilisesi tarafından uydurulduğunu, bu görüşün XII. yüzyılda coğrafyacı İbn Cübeyr tarafından Endülüs'e taşındığını ifade etmiştir (Özdemir, 2017, s. 302).

Batılı tarihçilerin bu yorumlarını inceleyen Abdülazîz Sâlim'e göre ise, I. Abdurrahman'ın başlattığı inşaatın bir veyahut iki yılda bitirebileceğini yorumunu yapmıştır. İnşaat malzemelerinin ekserisinin Roma ve Vizigot dönemlerine âit yıkıntılardan elde edildiğini ve bu yüzden temin hızının yüksek olduğunu yorumuna dayanak göstermiştir. I. Abdurrahman'ın inşaata 80.000 dinâr para ayırdığını unutmamalıyız. Bu para ile o dönemin şartlarında çok sayıda usta çalıştırılmış ve inşaat hızla bitirilmiş yorumu daha akla makuldür (Özdemir, 2017, s. 303.).

Câminin uzunluğu 180, genişliği 135 m olup, alanı 24.300 m²'dir. İnce sütunçeli çifte pencerelerle dışarı açılan binanın dış süslemeleri daha sadeyken, iç süslemeler daha gösterişlidir. Câmide, güneş yıl boyu güneş ışıklarını içeriye süzen 360 adet kemer, 850 ilâ 1293 arasında sütun, en büyüğü 1000 adet kandil taşıma kapasitesine sahip 113 avize bulunmaktadır. Minberi ise küçük fildişi parçaları, altın çiviler, öd ağacı, saç ağacı, bakkam ve abanozdan yararlanılarak yapılmıştır (Şeyban, 2014, s. 227; Beksaç, 2002, s. 453-454; Özdemir, 2017, s. 305).

Câmide uygulanan çift katlı kemer sisteminde Mâri'deki Roma Dönemi'nden kalma köprünün sisteminden esinlenildiği iddia edilmiştir. Creswell, iki sistemin farklı olduğunu belirtmiştir. Ona göre; Kurtuba'daki kemer sisteminin Şam Ümeyye Câmi'i'ndeki kemer sisteminden etkilenmekle birlikte kendi içerisinde özgün bir sistemdir (Özdemir, 2017, s. 306.). Câminin havlusu, ibadethaneye bitişikti (Kubisch, 2000, s. 220).

Ulucâmi'i'nin tavanı Tortosa'nın meşhur çam fıstığı ağacından yapılmıştır. Bu ağaçlar açık kırmızı renkte olup, kabuğu açık renktedir. Ayrıca sert, çürümeye dayanıklı ve böceklerin yemeyi pek tercih etmedikleri bir ağaç türüydü (Mez, 2014, s. 503.). Endülüs'te Emevîlerin hâkimiyetinden III. Abdurrahman zamanına kadar toplumsal unsurlar arasındaki sorunlar büyük ölçüde çözülmüştür. Ulucâmi'i'nin kubbesi hangi ırka mensup olursa olsun bütün Endülüs Müslümanların toplandığı bir çatı olmuştur. Bu yönden câminin birleştirici görevi de bulunmaktadır (Şeyban, 2014, s. 218.).

Kur'ân'ın ilk el yazmalarından birisi de câmi de bulunmaktaydı. Kur'ân'ın taşınması için iki kişi gerekliydi. Kur'ân'ın dört sayfasının üzerinde Osman b. Affân'ın kan lekeleri bulunmaktaydı. Cuma sabahı ikisi taşınmak ve biri mumla karanlıkta rahat gidilmesini sağlayan üç hademe Kur'ân-ı musallaya getirirdi. Câmi imamı sehpa üzerine konulan Kur'ân'dan bir bölüm okur ve tekrar hazineye iade edilirdi (Mez, 2014, s. 382; Özdemir, 2017, s. 305.).

Günümüzde *La Mezquita Catedral de Cordoba (Cordoba'nın Katedral Camiisi)* ismiyle kayıtlarda yer almaktadır. Katolik idareciler mabedi hem câmi hem katedral olarak anmışlardır. Kilise, I. Abdurrahman tarafından fiyatı ödenerek câmiye çevrilmiştir. Ama maalesef şehrin düşüşünden (1236) sonra aynı inceliği Hristiyanlar göstermemişlerdir. 16. yüzyılda câmi, tekrar kiliseye çevrilmeye başlanmıştır. Bu işlem 18. yüzyıla kadar tamamlanamamıştır. 1593'de minare kısmı tamamen yıkılmış ve üzerine çan kulesi dikilmiştir. Bu bağlamda Reconquista'nın simgesi bir müze olarak günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde müze olmasına rağmen yapının her alanında İslâmî izlerin yerine, bir kilise veyahut şapele dönüştürülmüştür (Şeyban, 2014, s. 227-229; Beksaç, 2002, s. 453-454; Hattstein, 2000, s. 209; Kubisch, 2000, s. 220; Özdemir, 2017, s. 306-307).

Bir rivâyete göre İspanya Kralı V. Carlos katedral inşaatını gördüğünde sinirlenmiş ve öncülük edenleri "*Bunu yaptığınızı bilmiyordum. Bilseydim câmiye dokunmanıza izin vermezdim. Çünkü burada yapmakta olduğunuz şeyi, başka bir yerde de yapabilirdiniz, zaten her yerde benzerleri var. Siz (bu davranışınızla) dünyada eşi benzeri bulunmayan bir eseri bozdunuz.*" diyerek eleştirmişti (Özdemir, 2017, s. 306.).

Caminin batı cenahındaki 786-787 yılına dayanan *Bâb-ı Vüzerâ* adındaki eski geçiş kapısı günümüze ulaşmayı başarmıştır (Kubisch, 2000, s. 221.). 1882'de millî eser addedilen cami onarılıp koruma altına alınmıştır (Beksaç, 2002, s. 454; Özdemir, 2017 s. 306).

2.1.3.2. Medînetüzzehrâ Yönetim Külliyesi

Emevî hanedanlığı tarafından yapılan sarayların ekserisi günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu saraylardan birisi de Medînetüzzehrâ Yönetim Külliyesi'dir. III. Abdurrahman tarafından 1 Muharrem 325/19 Kasım 936 tarihinde yapımına başlanmıştır. Bu saray şehir, ismini hükümdârın en sevdiği eşi Zehrâ'dan almaktadır. Saray, Kurtuba'nın 8 km. kuzeybatısındaki Vâdîlkebîr (Guadalquivir) nehrine bakan bir konuma sahiptir. Kulelerle destekli surlarla çevrilidir. Medînetüzzehrâ, erken Müslüman saray mimârîsinin genel özelliklerini taşımaktadır (Şeyban, 2014, s. 229; Küçüksipahioğlu, 2003, s. 320; Kubisch, 2002, s. 218; Özdemir, 2017 s. 311; Hattstein, 2002, s. 215.). Saray, dönemin şair ve bilim adamlarının uğrak yeri olup, Avrupa'da 10. yüzyılın Versay Sarayı olarak bilinmektedir (Hattstein, 2002, s. 215.).

Sarayın baş mimârı Mesleme b. Abdullâh'tır. Mesleme'ye saray inşaatı sırasında III. Abdurrahman'ın oğlu II. Hakem'de eşlik etmiştir. III. Abdurrahman, vergi gelirlerinin üçte birini yani 6.250.000 dinarı bu yapıya harcamıştır. İnşaat sırasında her gün 10.000 işçi, 1500 yük hayvanı çalıştırılmıştır. Yapım sırasında her gün 6000 taş yontulduğu bilinmektedir. İnşanın tamamlanmasının ardından III. Abdurrahman'ın 13.750 genç, 6314 kadın ve kız çocuğu, 3750 kişilik devşirme muhafız ordusu ve kabaca 100.000 kişilik ayrı bir ordusu bulunmaktaydı. Verilen rakamlar Medînetüzzehrâ'nın heybetini ortaya koymaktadır (Küçüksipahioğlu, 2002, s. 320-321; Özdemir, 2017, s. 316).

Külliyenin en üstünde hâlifenin sarayı, aşağılarında devlet daireleri ve köşkerin bulunduğu üç aşamalı bir şemaya göre düzenlenmiştir. Bu saray şehrin yapısında daha çok mermer ve alçıya yer verilirken, süslemesinde de mozaiklere bolca yer verilmiştir. 1013 yılında çıkan bir isyanda saray ve müştemilâtı tahribata uğramıştır. Bundan sonrasında ise Medînetüzzehrâ'nın kullanılmadığı görülmektedir (¹ Şeyban, 2014, s. 229; Küçüksipahioğlu, 2002, s. 320; Özdemir, 2017, s. 311; Hattstein, 2002, s. 217).

Medînetüzzehrâ'nın en önemli birimi Dârulmülk (Casa Real) isimli saraydır. Burada bulunan 4314 sütunun 1013'ü Tunus ve Kartaca'dan, 19'u İstanbul'dan temin edilmiş, 140'ı Frenk Krallığı'nca hediye edilmiştir. Geri kalanlar ise Endülüs topraklarından temin edilmiştir. Sarayda kullanılan mermerler, sarayın mimârları olan Abdullâh b. Yûnus, Hasan el-Kurtubî ve Ali b. Câ'fer isimli ustalar tarafından Tunus ve Afrika'nın muhtelif bölgelerinden getirilmiştir (Özdemir, 2017, s. 313).

Medînetüzzehrâ 1910 yılında Ricardo Velazquez Bosca isimindeki İspanyol mimâr tarafından yapılan kazılar sayesinde bulunmuştur. Akabinde Rafael Castejon ve Felix Hernandez onun

başlattığı kazıları devam ettirmişlerdir. Bazı sur, avlu, kolon ve duvarlar kazıların yardımıyla bulunmuştur (Küçüksipahioğlu, 2002, s. 321). Medînetüzzehrâ'nın kalıntıları arasında bulunan, önünde geniş bir terasın olduğu dikdörtgen plânlı yapının bir tür dîvân-hâne olduğu düşünülmektedir. Yapı paye dizileriyle kısıtlanmış, derinliğine gelişen beş neften oluşmaktadır. Bu tasarım yönüyle Kurtuba Ulucâmii'ni anımsatmaktadır. Kalıntılar arasında oymalı taş levhalarda bulunmuştur. Duvar kaplanmasında kullanılan levhaların süslemesinde akantus ve asma dalı motifleri bulunmaktadır. Mezkûr motifler Kasrû'l-Müşettâ'nın girişi cephesindeki süslemeleri anımsatmaktadır (Şeyban, 2014, s. 229-231.).

Medînetüzzehrâ, döneminin en göz kamaştırıcı mimârî külliyesi konumundaydı. Bizans, Frank, Almanya ve İtalya'dan gelen elçilerin ifadeleri bunu doğrular niteliktedir. Ayrıca Dönemin ünlü hekimleri burada görev yapmaktaydı. Medînetüzzehrâ, günümüzde Kurtuba'nın batısında ona 5 km uzaklıkta Sierra Morena Dağı'nın (Cebelüarûs) yamacında harabe hâindedir. Son yıllarda kazı ve yenileme çalışmaları devam etmektedir (Şeyban, 2014, s. 231-233; Küçüksipahioğlu, 2002, s. 320-321; Özdemir, 2017, s. 311.). Murcia (Mürsiye)'daki Castillejo de Monteguado isimli kalede Medînetüzzehrâ Yönetim Külliyesi'nin izlerini görmek mümkündür (Kubisch, 2002, s. 258).

2.1.3.3. Rusâfe Sarayı

I. Abdurrahman tarafından 784 yılında yaptırılmıştır. Sarayın konumu, Kurtuba'da Vâdîlkebîr nehri kıyısındadır. Saray, bahçeler içerisinde bulunan köşklele muhtelif yapı birimlerden meydana geldiği bilinmektedir. Günümüzde sarayın bulunduğu yerde, sonradan Hristiyan krallar tarafından tamamıyla yenilenen el-Kasr (Alcazar) bulunmaktadır (Şeyban, Endülüs, 231).

3. SONUÇ

Kurtuba şehri, Müslümanlar öncesi Roma, Vizigot gibi devletlerin yönetimindeydi. Daha öncesinde pek tanınmayan mezkûr şehirler, Müslümanlar geldikten sonra önem kazanmaya başlamıştır. Müslümanların medeniyet kurma hâmleri sayesinde mezkûr şehirlerin nüfusları kısa sürede artmıştır. Nüfus artışında teklik içerisinde uyumlu çokluğun yani tevhidi düzenin sağlanması baş faktördür. Coğrafi konumda bir diğer önemli faktör olmuştur. Kurtuba şehri sırasıyla "Emîrler Dönemi", "Valilik Dönemi", "Beylikler Dönemi", Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerini görmüştür. Şehirlerin önemi XI. yüzyılın başlarından itibaren azalmaya başlamıştır. Özellikle 1009'da yılında Kurtuba'da yaşanan tahribat şehrin eski görüntüsünü ortadan kaldırmıştır.

İç mücadelelerin yanı sıra, XI. yüzyılda Reconquista hareketlerinin hızlanmasıyla Müslümanlar zor zamanlar geçirmişlerdir. Bu durumda hâliyle şehirler, konumuz gereği Kurtuba şehri bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. XIII. yüzyılın başlarından ortalarına doğru Hristiyanların baskılarının artmasıyla 1236'da Kurtuba Müslümanların hâkimiyetinden çıkmıştır.

İslâmîyet'in siyasi-askerî güç ve medeniyet bakımından Ortaçağ'da ulaştığı zirve olan Endülüs, mimârî alanda da önemli eserler bırakmıştır. Müslüman hükümdârlar, emîrler vs. devlet ricâli yıkıcılığı değil, yapıcılığı seçmişlerdir. Kurtuba'da, Müslümanların gelmesinden önce Roma dönemi yapılan yapılar mevcuttu, özellikle köprüler çok sağlam olmasa da ayakta idi.. Müslümanlar, eski yapıları tamir etmişler ve yeni yapılar meydana getirmişlerdir. Bunları yaparken Hristiyan yapılardan da iktibaslar yapmışlar ve kendi özgün eserlerini vücuda getirmişlerdir.

Kurtuba'da; Kurtuba Ulucâmii, Medînetüzzehra Yönetim Külliyesi, Rusâfe Sarayı eserleri sayılabilir. Endülüs mimârîsi Endülüs'te yeni mevcut mimârî ile kaynaşarak özgün şeklini kazanmasının ardından dünyanın geri kalanına yayılmıştır. Özellikle Avrupa'yı mezkûr mimârînin kapladığı bilinmektedir.

Endülüs narçiçeğinin en önemli tanelerinden biri olan Kurtuba, bilim anlamında da izler bırakmışlardır. Özellikle İbn Rüşd, Avrupa'yı da içine alan geniş bir alana etki etmiştir. Avrupa'daki neredeyse her bilim zerresinde Endülüs medeniyetinden izler bulunmaktadır. Endülüs şehirlerinde medeniyet oluşturulurken Yâhûdilerin önemli rolü de unutulmamalıdır.

Yahûdîler, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında adeta bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Kurtuba, Endülüs'ün efsâne başşehirler arasında yerini almıştır. Özellikle Kurtuba için bu kavramı kullanmak daha doğru olacaktır. Kurtuba, tarım-zanaat-ticaret ve bilim-kültür-sanat hayatıyla binbir gece masallarındaki şehirleri andırmaktadır. Ortaçağ'da Doğu ve Batı arasındaki ilişkinin en önemli sahnelerinin birçoğu Kurtuba'da gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

- Beksaç, E. (2002). Kurtuba ulucâmii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (26, 453-454). Ankara: TDV Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (2017). *Takvîmü'l-büldan (Ebü'l-fidâ coğrafyası)*. (R. Şeşen, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Hattstein, M. (2000). Spain and morocco (spanish umayyads-history) (C. Diefenbacher, A. Ehlert, B. Konrad-Lütt, U. Schmidt-Steinbach, & B. Welmann, Çev.; M. Hattstein & P. Delius, Eds.), *In Islam: Kunst and Architektur (Islam: Architecture and Art)*. Fransa: Könemann Verlagsgesellschaft mbH, 208-227
- Irving, T. B. (2002). Kurtuba. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 451-453). Ankara: TDV Yayınları.
- İbn Cübeyr. (2020). *Tezkire bi'l-ahbâr an ittifakât el-esfâr (seyahatnâme)*. (R. Şeşen, Çev.; 1. baskı.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (2016a). el-Kâmil fi't-Târîh (A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın & A. Köşe, Çev, Cilt 3. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbnü'l-Esîr. (2016b). el-Kâmil fi't-Târîh. (A. Ağırakça, vd., Çev.). Cilt 4. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbnü'l-Esîr. (2016c). el-Kâmil fi't-Târîh. (A. Ağırakça, vd., Çev.). Cilt 5. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbn Havkal. (2017). *Sûrat el-arz (Yerin Haritası): 10. Asırda İslâm Coğrafyası* (R. Şeşen, Çev). (2. baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İstahrî. (2019). *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik (ülkelerin yolları)* (M. Ağarı, Çev.). (2. baskı.). İstanbul: Ay Işığı Kitapları Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2020). İslâm medeniyeti ve müesseseleri tarihi. (19. baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kubisch, N. (2000a). Spain and morocco (Spanish umayyads-architecture). (C. Diefenbacher, A. Ehlert, B. Konrad-Lütt, U. Schmidt-Steinbach & B. Welmann, Çev.). M. Hattstein & P. Delius, Ed.), *In Islam: Kunst and Architektur (Islam: Architecture and Art)*, 218-221. Fransa: Könemann Verlagsgesellschaft mbH.
- Kubisch, N. (2000b). Spain and morocco (almoravids and almohads-Architecture) (C. Diefenbacher, A. Ehlert, B. Konrad-Lütt, U. Schmidt-Steinbach & B. Welmann, Çev.; M. Hattstein & P. Delius, Eds.), *In Islam: Kunst and Architektur (Islam: Architecture and Art)* (s. 255). Fransa: Könemann Verlagsgesellschaft mbH.
- Küçüksipahioğlu, B. (2003). Medînetüzzehrâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (28, 320-321). Ankara: TDV Yayınları.
- Mez, A. (2014). *Die renaissance des islâms (onuncu yüzyılda islâm Medeniyeti-islâm'ın rönesansı)* (S. Şaban, Çev.). (3. baskı.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özdemir, M. (2017). *Endülüs müslümanları (kültür ve medeniyet)*. (4. baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sayılı, A. (2016). The observatory in islam and Its Place in the general History of the observatory (R. Demir, Ed.; İ. Kalaycıoğulları, Der.). (1. baskı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Şeyban, L. (2014). *Endülüs*. (1. baskı). İstanbul: Albaraka Türk Yayınları.

Şeyban, L. (2016). *Reconquista (endülüs'te müslüman-hıristiyan ilişkileri)*. (3. baskı.). İstanbul: İz Yayıncılık.

* * * * *

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışmada taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluş arasında bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür: Çalışma için herhangi bir kurum ya da kuruluştan finansal destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni:

Katkı Oranı: